

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՀ ԼԱԲՈՐԱՏՈՐԻԱ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՏՐԱՏԵԳ

*Տարեկան ամփոփիչ հանրապետական գիրաժողովի
հոդվածների ժողովածու*

1(1)

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2018

**Հրատարակության և Երաշխավորել Երևանի պետական
համալսարանի ՀՀԻ գիտական խորհուրդը**

**Խմբագրական խորհրդի կազմ
Գլխավոր խմբագիր՝**

Սիմոնյան Ա. Հ. (ՀՀ ԳԱԱ
քրթակից անդամ, պատմական
գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ԵՊՀ)

Խմբագրակազմ

Մելքոնյան Ա. Ա. (պատմական
գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ակադեմիկոս,
ՀՀ ԳԱԱ),

Քեռյան Գ. Մ. (քաղաքական գիտ.
դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ),

Քոչարով Վ. Վ. (պատմական
գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՌԴ, Սանկտ
Պետերբուրգի պետական
համալսարան)

Սաֆրասոյան Ռ. Ա.

(պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս,
ՀՀ ԳԱԱ),

Պետրոսյան Գ. Վ.

(բանասիրական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ),

Հովսեփյան Մ. Մ.

(բանասիրական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ),

Մելքոնյան Ռ. Հ. (բանասիրական
գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ, ԵՊՀ),

Ջամալյան Գ. Վ. (հոգեբանական
գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ),

Հովհաննիսյան Ա. Կ.

(պատմական գիտությունների
թեկնածու, ՀՀ ՊՆ),

**Հիմնադիր և հրատարակիչ՝
Երևանի պետական համալսարան**

Խմբագրության հասցեն՝

ՀՀ, 0025, Երևան,

Ալեք Մանուկյան 1,

ԵՊՀ ռազմավարական

հետազոտությունների ԳՀ

լաբորատորիա:

Հեռ.՝ 094 84-17-67

**Էլ. կայք՝ publications.y-su.am
publishing.y-su.am
armcsr.com**

**Խմբագրությունը կարող
է հրապարակել նյութեր՝
համամիտ չլինելով հեղինակների
տեսակետներին:**

**e-mail: info@armcsr.com,
publishing@ysu.am
Տպագրական 11.25 մամուլ:**

Տպաքանակը՝ 150

**Հանձնված է շարվածքի՝
29.03.2018**

**Հանձնված է տպագրության՝
20.07.2018**

ՉԺՈՒԳԵ ԼՅԱՆԻ ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԸ

Սերոբ Բազիկյան, ՀՀ ՊՆ

Մարդկության պատմությունն անքակտելիորեն կապված է ռազմական հակամարտությունների հետ: Միմյանց դեմ առանձին հանրությունների պայքարը հանուն ռեսուրսների և իշխանության էապես ազդել է հասարակության զարգացման վրա: Եվ միանգամայն օրինաչափ է, որ ռազմական գիտությունը դեռ մարդկության ձևավորման արշավույսին սկսել է զարգանալ իր ամենատարբեր դրսևորումներով և ուղղություններով. դա և՛ տեխնիկական ոլորտն էր, և՛ համաստորադասության կառուցվածքի ձևավորումը, և՛ բանակի արդյունավետ մատակարարման և համալրման մշակումը, և՛ ռազմական փիլիսոփայությունը:

Ռազմական փիլիսոփայության հիշատակումն ամենից առաջ ասոցացվում է հեռավորարևելյան մտածողների և նրանց աշխատությունների հետ: Առաջին հերթին դրանք չինական դասական յոթ աշխատություններն են՝ «Պատերազմի արվեստը» (մ.թ.ա. 4-րդ դար, հեղինակ՝ Սուն-Ցըզի), «Պատվարժան Ուի պատերազմի կանոնները» կամ պարզապես «Ու Ցըզի» (մ.թ.ա. 4-րդ դար), «Վեց գաղտնի ուսմունք» (մ.թ.ա. 11-րդ դար), «Սիմի մեթոդները» (մ.թ.ա. 4-րդ դար), «Վեյ Լյաոցզի» (մոտ մ.թ.ա. 4-3-րդ դարեր), «Հուան Շի-Գունի երեք ռազմավարությունները» և «Տայ Ցզունի հարցերը և Լի Վեյ Գունի պատասխանները» (մ.թ.ա. 9-10-րդ դարեր):

Հին աշխարհի ռազմական գիտության չին մտածողների շարքում իր ուրույն տեղն ունի Եռաթագավորության ժամանակաշրջանի¹ (մ.թ. 3-րդ դար) Շու պետության վարչապետ, գորավար Չժուգե Լյանը: Նա, որպես կանոն, համարվում է իր ժամանակի ամենամեծ և հմուտ գորավարը, ինչպես և գիտնականն ու գյուտարարը: Չինական մշակույթում այս գորավարի և քաղաքական գործչի անունն արդեն վաղուց դարձել է եզակի մտածողության, իմաստության և պետական խորամանկության խորհրդանիշ: Ի դեմս նրա՝ չին ժողո-

¹ Եռաթագավորության ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 220-280 թթ., երբ Չինաստանը Հան հարստության անկումից հետո բաժանվում է միմյան դեմ պայքարող երեք թագավորությունների՝ Վեյ, Ու և Շու:

վորդն ամբողջացրել է կատարյալ գորավարի կերպարը. մարդ, որ ոչ միայն հմուտ է ու քաջ, այլ նաև ընդունակ է ենթարկել ռազմական գործը շինական մշակույթին բնորոշ բարոյական սկզբունքներին և հոգևոր նրբինությամբ:

Չժուգե Լյանը ծնվել է 181 թ. հուլիսի 23-ին Լանյա շրջանի Յանդու բնակավայրում պետական պաշտոնյայի ընտանիքում: Ազգությամբ հան է: Նրա երկրորդ անունն է եղել Կուն Սին, որ նշանակել է «խելացի, լուսավորյալ», իսկ մականունները՝ Ուլուն՝ «քնած վիշապ», և Ֆուլուն՝ «սպասող իմաստուն, ճգնավոր»²:

Չժուգե Լյանն ընտանիքում երեք եղբայրներից երկրորդն էր: Երեք տարեկան հասակում մահանում է նրա մայրը, ութ տարեկանում՝ հայրը: Նրա և փոքր եղբոր խնամակալությունն ստանձնում է հորեղբայրը՝ Չժուգե Սյուանը: Ինը տարեկանում Չժուգե Լյանը դեռ չէր կարողանում խոսել: Ընտանիքը կարիքի մեջ էր, այդ իսկ պատճառով նա ստիպված էր հովվություն անել հարևան բլրի վրա: Բլրի հարևանությամբ դասական տաճար կար: Տաճարի վանականներից մեկը նկատում է տղային, ժեստերով խոսքի բռնվում հետը և հասկանում, որ Չժուգե Լյանը խելամիտ է և ուշիմ, և որոշում է զբաղվել վերջինիս համրության խնդրով: Շուտով Չժուգե Լյանը սկսում է խոսել և ընտանիքի համաձայնությամբ դառնում է վանականի աշակերտը՝ վերջինիս մոտ ուսանելով աստղագիտություն, աշխարհագրություն և ռազմական կարգապահություն³:

195 թ., երբ գորավար Ցաո Ցաոն գրավում է Շանդունը, Չժուգե Լյանի ընտանիքը փախչում և ապաստան է գտնում հարավում, որտեղ և շուտով մահանում է նրա հորեղբայրը: Չժուգե Լյանը կրտսեր եղբոր հետ բնակություն է հաստատում Լունչժուն լեռան վրա: Չժուգե Լյանի կենսագիրների վկայությամբ՝ 197 թ.-ից նրա հեղինակությունն սկսում է մեծանալ, և ժամանակի ընթացքում նա ստանում է «քնած վիշապ» մականունը: Նա ձեռք է բերում ազդեցիկ ընկերներ, շուտով ամուսնանում նրանցից մեկի դստեր հետ՝ այդ կերպ բարեկամական կապ հաստատելով Ցզին նահանգի նահանգապետ, գորավար Լյու Բյաոյի հետ⁴:

² Տե՛ս Шульга Д., Мерзлякин А., «Вертоград полководца» Чжугэ Ляна на стыке дисциплин, Новосибирск, Омега-принт, 2016, էջ 15:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15-16:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

207 թվականին անվանի գորավար Լյու Բեյը դիմում է Չժուզե Լյանի ընկերներին՝ խնդրելով հանդիպում կազմակերպել վերջինիս հետ: Լյու Բեյը երեք անգամ անձամբ գնում է Չժուզե Լյանի հետ հանդիպման, որից առաջին երկու անգամը Չժուզե Լյանը պարզապես դուրս չի գալիս գորավարի հետ հանդիպելու և միայն երրորդ անգամ է միանում նրան: Նրանց հանդիպման արդյունքը լինում է այն, որ շուտով Չժուզե Լյանը ձեռնամուխ է լինում գործողությունների նոր ծրագրի կազմմանը (Լուսնչժունյան ծրագիր)՝ կապված նախկին Հան կայսրության տարածքում ձևավորված պետությունների միջև ծայր առած տարածայնությունների կտրուկ սրացման հետ: Չժուզե Լյանը հասկանում էր, որ հյուսիսային Վեյ թագավորության հետ պատերազմն անխուսափելի է, և շատ քիչ ժամանակ է մնացել պատրաստվելու համար, ինչը պետք էր օգտագործել խելամտորեն: Ժողովրդի սերը Լյու Բեյի հանդեպ հեշտացնում է կազմակերպված գորահավաքը:

208 թ. Չժուզե Լյանը մեկնում է Ու թագավորություն և դաշինք կնքում վերջինիս արքա Սուն Ցյունի հետ: Չժուզե Լյանը վերադառնում է Ու թագավորության դեսպանորդ Լու Սուի հետ՝ կազմակերպելու գալիք պատերազմը: 208-209 թթ. տեղի ունեցած Չիբիի (Կարմիր պատերի) ճակատամարտում տարած հաղթանակից հետո Չժուզե Լյանին սկսում են անվանել «կառավարչի գլխավոր ռազմական խորհրդական», նրան են վստահում Լինլին, Գուիյան և Չանշա շրջանների կառավարումը և պաշտպանությունը, ինչպես նաև ռազմական կարիքների համար հարկերի հավաքումը, բանակի ապահովումը զինվորներով, հանդերձանքով և պարենով⁵:

221 թվականին, այն բանից հետո, երբ Յաո Յաոյի որդի Յաո Պեյը բռնազավթում է Հան թագավորության կայսերական գահը, Լյու Բեյը հռչակում է իրեն կայսր և հիմնում Շու (Հան) թագավորությունը: Չժուզե Լյանը նշանակվում է թագավորության կանցլեր-վարչապետ, ինչպես նաև ստանձնում կայսերական քարտուղարությունը:

222 թ. Լյու Բեյը պարտություն է կրում Սյաոտինի ճակատամարտում և արդեն մահվան մահճում նշանակում Չժուզե Լյանին իր որդու՝ Լյու Շանի խնամակալ-գահապահը և պատվիրում որդուն իր մահից հետո լսել Չժուզե Լյանին ինչպես սեփական հորը: Հոր մահից հետո (223 թ.) գահ բարձրանալով՝ Լյու Շանը Չժուզե Լյանին

⁵ Տես նույն տեղում, էջը 16-17:

շնորհում է «Զինվորական սյանհոու» (բառացի՝ «գավառի, մարզի տիրակալ») տիտղոսը, նշանակում Ի նահանգի նահանգապետ և փաստացի նրան հանձնում բոլոր պետական գործերը:

Շու քազավորությունում իր գահապահման ժամանակաշրջանում Չժուգե Լյանը որպես գերագույն նպատակ է հռչակում Հան հարստության վերականգնումը. Շու քազավորությունում համարում էին, որ Հան հարստությունը բռնագավթվել էր Յաո Յաոյի կողմից: Չժուգե Լյանը հասկանում էր, որ Վեյ քազավորության վրա հարձակում գործելու համար նախ պետք էր ուժեղացնել իշխանությունը Շուում: Նա անհանգստանում էր, որ հարավային ցեղերը կարող էին ապստամբել այն պահին, երբ նա իր բանակը կշարժեր դեպի հյուսիս՝ Վեյ քազավորության դեմ: Այդ իսկ պատճառով նա վճռում է նախ հնազանդեցնել հարավային ցեղերը: 225 թ. Չժուգե Լյանը վերակնքում է դաշինքը Շու և Ու քազավորությունների միջև և կարողանում միավորել հարավային նանմանյան ցեղերը Շու քազավորությանը՝ այդ կերպ երաշխավորելով հյուսիսային արշավանքն արտաքին միջամտություններից⁶: Նա նաև հարավից ռեսուրսներ է ստանում և սկսում պատրաստվել Վեյ քազավորության դեմ ռազմական հարձակվողական արշավանքներին:

Չժուգե Լյանը 228-234 թթ. Վեյ քազավորության դեմ կազմակերպում է 5 արշավանք, որոնցից չորսն ավարտվում են անհաջողությամբ: Առաջին արշավանքի ժամանակ Չժուգե Լյանը կարողանում է Վեյ քազավորության երիտասարդ գորավար Յզյան Վեյին համոզել՝ անցնել իր կողմը: 234 թ.-ին՝ Վեյ քազավորության դեմ հերթական արշավանքի ժամանակ, Չժուգե Լյանը հիվանդանում է և շուտով մահանում 54 տարեկան հասակում:

Չժուգե Լյանի իրական կենսագրությունը, ռազմական ուղին և ժողովրդական ասքերը նրա մասին սերտորեն միահյուսված են: Այդ ասքերի մի մասը տեղ է գտել 14-րդ դարի չինացի հայտնի գրող Լո Գուանչժունի «Եռաթագավորություն» վեպում, որտեղ հանրահռչակվել են Չժուգե Լյանի իմաստությունը և խորամանկությունը: Վեպում նկարագրված են ռազմական դժվարին իրավիճակից դուրս գալու՝ Չժուգե Լյանի կողմից մտածված բազմաթիվ մոդելներ, որոնք բազմիցս ընդօրինակվել են հետագա սերունդների կողմից: Ստորև կներկայացնենք դրանցից ուշագրավները:

⁶ Տես նույն տեղում, էջ 18:

Ծղոյրով նավակների կիրառումը՝ նեպոլի չեռքերման համար: Կարմիր պատերի ճակատամարտից առաջ Չժուգե Լյանն այցելում է Ուի ռազմական ճամբար՝ օգնելու Չժոու Յույին նախապատրաստական աշխատանքներում: Չժոու Յույն ի դեմս Չժուգե Լյանի վտանգ է տեսնում Ուի համար, ինչպես նաև նախանձում նրա տաղանդին: Այդ իսկ պատճառով հանձնարարում է վերջինիս տասնօրյա ժամկետում 100000 նետ հայթայթել, այլապես նրան մահապատժի կենթարկեն: Ի պատասխան՝ Չժուգե Լյանը հանձն է առնում կատարել առաջին հայացքից անիրականանալի թվացող այդ առաջադրանքն ընդամենը երեք օրում: Նա խնդրում է իրեն տրամադրել 20 նավակ՝ յուրաքանչյուրում մի քանի զինվոր և բազմաթիվ ծղոտե խրտվիլակներ: Լուսադեմին, օգտվելով այն հանգամանքից, որ մառախլապատ է լինում, Չժուգե Լյանն ուղղում է իր նավակները թշնամու՝ վեյական ռազմաճամբարի կողմը՝ հրամայելով իր զինվորներին թմբկահարել և բարձրագույն հրամաններ արձակել՝ ստեղծելով թվացյալ հարձակման պատկեր: Վեյի զինվորները, լսելով այդ ձայները, սկսում են նետահարել Չժուգե Լյանի նավակները: Մշուշի պատճառով նավակները տեսանելի չէին, և զինվորները նետերը պարզապես արձակում էին թմբուկների ձայնի ուղղությամբ: Երբ ծղոտե խրտվիլակներն արդեն լի էին վեյական նետերով, Չժուգե Լյանը հրաման է տալիս նավարկել հետ: Խրտվիլակների մեջ մխրճված նետերի քանակը մոտ 100000 էր, ինչպես և պահանջվել էր⁷: Հետդարձի ճանապարհին Չժուգե Լյանի և գորական Լու Սուի միջև տեղի է ունենում հետևյալ երկխոսությունը.

«-Հիմա դուք հասկացա՞ք: Մի՞թե վատ է ձեռք բերել հարյուր հազար նետ՝ առանց նվազագույն ջանք անգամ գործադրելու: Վաղը մենք կարող ենք այս նետերով խփել մեր թշնամուն:

-Դուք իմաստուն եք, - բացականչեց Լու Սուն: - Բայց ես չեմ հասկանում՝ դուք որտեղի՞ց իմացաք, որ այսօր մշուշ կլինի:

-Լինել գորահրամանատար և չհասկանալ երկնային նախանշանները, չհասկանալ ցամաքի օրենքները, ոչինչ չգիտենալ բնության մութ և լուսավոր ուժերի մասին, ընդունակ չլինել ռազմական նախագծեր կազմել, չիմանալ՝ երբ ու ինչ եղանակներով մարտ վարել, չկարողանալ գնահատել գորքի ուժը, նշանակում է լինել սպա-

⁷ Տես Լո Գուանչժուն, Троецарствие, М., 1954, т. 1, էջը 569-575:

շնորհ,- պատասխանեց Չժուզե Լյանը...»⁸:

Քաց դարպասներ: Հյուսիսային առաջին արշավանքի ժամանակ Ցզետին կոչվող փոքրիկ բնակավայրի կորստի պատճառով ձախողվել էր Չանան քաղաքը գրավելու Չժուզե Լյանի փորձը: Չժուզե Լյանը փոքրաթիվ զորքով տեղակայվել էր Սիչեն քաղաքում, իսկ նրա հիմնական ուժերն այդ ժամանակ գտնվում էին մեկ այլ վայրում: Շուտով լուր է ստացվում, որ վեյական զորավար Սիմա Ին իր 150000-անոց զորքով շարժվում է դեպի Սիչեն⁹: Չժուզե Լյանի՝ քաղաքում տեղաբաշխված ռազմական ճամբարը վտանգված էր: Նրա ենթակայության տակ այդ պահին գրեթե զորք չկար, ընդամենը 5000 զինվոր, որոնցից կեսը հիվանդ էր, մյուս կեսը զբաղված էր պարենի տեղափոխմամբ: Չորավարը որոշում է փոքրաթիվ կայազորի ուժերով միանգամայն յուրօրինակ կերպով պաշտպանել քաղաքը թշնամական զորքից:

Չժուզե Լյանն անմիջապես հրամայում է հավաքել բոլոր դրոշները, իսկ զինվորներին՝ թաքնվել և պահպանել քար լռություն. հրամանը խախտողներն անմիջապես դատապարտվելու էին մահվան: Այնուհետև նա կարգադրում է բացել ամրոցի դարպասները, դարպասների երկու կողմում կանգնեցնում է սովորական բնակիչների հագուստի տակ ծպտված երկու տասնյակ զինվոր, որոնց հրամայում է ավել փողոցները և վեյական զորքի հայտնվելու ժամանակ որևէ տեղ չհեռանալ: Չժուզե Լյանն ինքը «հագնում է կարապի բմբուլից կարված իր թիկնոցը, գլուխը կապում է սպիտակ մետաքսով, ձեռքն է վերցնում ցիտրան¹⁰ և երկու ծառաների ուղեկցությամբ բարձրանում է աշտարակի վրա: Նստելով բազրիքների մոտ՝ սկսում է անուշաբույր խունկ ծխել և ցին նվագել»¹¹: Երբ վեյ թագավորության զորավար Սիմա Ին իր զորքով մոտենում է քաղաքին, տեսնում է Չժուզե Լյանին, որ «խնկարկելով անհոգ ծիծաղում էր և նվագում: Նրա ձախ կողմում մի տղա էր կանգնած՝ ձեռքին թանկարժեք բուրբ, աջ կողմում՝ մեկ այլ տղա՝ եղնիկի պոչից պատրաստված ճանճասպանով: Ամրոցի դարպասների մոտ երկու տասնյակ բնակիչներ

⁸ Նույն տեղում, էջը 574-575:

⁹ Տե՛ս Լո Գուանչյուն, Троецарствие, М., 1954, т. 2, էջը 447-448:

¹⁰ Երաժշտական գործիք Չինաստանում:

¹¹ Լո Գուանչյուն, Троецарствие, М., 1954, т. 2, с. 448.

ջրում և ավլում էին փողոցները: Շրջակայքում այլևս ոչ ոք չկար»¹²: Այս տեսնելով՝ Սիմա Ին մտածում է, որ խորամանկ գորավար Չժուգե Լյանը ծուղակ է լարել իր գորքի դեմ, և հրամայում է նահանջել: Ավելի ուշ Չժուգե Լյանը բացատրում է իր զինվորականներին, որ իր այս խորամանկ մարտավարությունը գործեց միայն շնորհիվ Սիմա Իի բնածին կասկածամտության, որն անձամբ բազմիցս ականատես էր եղել, թե ինչպես է կարողանում ինքը հաջող ծուղակներ լարել սեփական թշնամիների դեմ: Բացի այդ, իրեն ճանաչում էին որպես մի գորավարի, որ չափազանց զգույշ է և հազվադեպ է դիմում ռիսկի: Փաստորեն, Չժուգե Լյանի հնարամտությունն ու բժախնդրությունը և Սիմա Իի կասկածամտությունը տպավորություն էին ստեղծել, որ Սիչեն քաղաք-ամրոցում ծուղակ է լարված, և այդ կերպ պաշտպանել էին այն թշնամական գորքերից:

Անկասկած, սա թշնամու դատողությունների ռացիոնալ մոդելավորման ամենանշանավոր օրինակներից մեկն է, երբ բացառապես համեստ, խորհրդանշական գործողությունների միջոցով գրանցվել է հաղթանակ:

Հարկ է նշել, որ ռազմական գիտությունը պետությունների, պետությունների դաշինքների կամ սոցիալական խմբերի կողմից պատերազմների նախապատրաստման և վարման գիտելիքների համակարգ է: Ռազմական գիտությունը ուսումնասիրում է պատերազմի օրենքները և այն վարելու միջոցները: Ռազմական գիտությունը, մեկտեղված իրական փորձի հետ, որոշում է զինված պայքար վարելու գոյություն ունեցող և ստեղծվելիք միջոցների և մեթոդների կատարելագործման ուղիները¹³: Չժուգե Լյանի՝ որպես գորահրամանատարի և ռազմական գործի տեսաբանի նորարարության մասին վկայում են այն մարտերն ու ճակատամարտերը, որոնց մշակմանը նա մասնակցել է:

Նշվածների շարքում առանձնանում է 208-209 թթ. տեղի ունեցած Կարմիր քարաժայռի ճակատամարտը, որում Ու և Շու թագավորությունների միացյալ զորքերը հաղթանակ են տանում Վեյ թագավորության կայսերական զորքերի նկատմամբ: Ցաո Ցաոյի կողմից թույլ տված մի շարք ռազմավարական սխալները, ինչպես նաև Ու և Շու թագավորությունների գորահրամանատարների խորամանկ

¹² Նույն տեղում:

¹³ Ств Большая советская энциклопедия, т. 3, М., 1970, էջ 92:

հնարքների արդյունավետությունը դաշնակից զորքերի հաղթանակի պատճառ դարձան: Ցառ Ցառյի՝ առավելապես հյուսիսաբնակներից կազմված զորքերը՝ ինչպես զորավարները, այնպես էլ զինվորները, ծովային մարտերի փորձ չունեին, ավելին՝ տառապում էին ծովային հիվանդությամբ: Արևադարձային հիվանդությունները, որոնց հանդեպ հարավաբնակներն արդեն իմունիտետ ունեին, հյուծում և թուլացնում էին հյուսիսաբնակներին: Բացի այդ, Ցառ Ցառյի զորքերը հոգնել էին իրենց համար անսովոր շրջակա միջավայրից և արշավանքի երկարատևությունից¹⁴: Ցառ Ցառն մտադիր էր հաղթանակ տանել թշնամու հանդեպ իր զորքերի քանակական զգալի գերակշռության շնորհիվ: Նրա առաջին մարտավարական սխալը եղավ այն, որ նա հետևակի և հեծելազորի մեծ մասը տեղակայեց նավերի վրա, որոնք դաշնակիցների կողմից իր բանակ ներդրված զորձակալների խորհրդով միմյանց հետ շղթայված էին՝ իբրև թե նավերի ճոճը նվազեցնելու համար: Հենց այդ հանգամանքից օգտվելով էլ՝ դաշնակիցները դեպի թշնամու ռազմանավերն են ուղղում վառելիքով բեռնված իրենց նավերը և այրում դրանք՝ հրի մատներով Ցառ Ցառյի նավատորմը: Միաժամանակ դաշնակից զորքերը ցամաքային հարձակում են իրականացնում Ցառ Ցառյի մերձափնյա ռազմական ճամբարների վրա՝ ստիպելով թշնամու զորքերին բռնել նահանջի ճանապարհը, որտեղ նրանք ընկնում են իրենց դեմ լարված բազմաթիվ ծուղակների մեջ:

Պարտվելով այս մարտում՝ Ցառ Ցառն կորցրեց հնարավորությունն իր իշխանությունը տարածելու ողջ երկրով մեկ և պատմության մեջ մնալու որպես Յին Շիհուանդիից հետո երկրորդ մարդը, որ միավորել էր ողջ երկիրը մեկ պետության մեջ:

Ուշագրավ են նաև Չժուգե Լյանի ձեռնարկած հյուսիսային հինգ արշավանքները, թեև դրանցից միայն մեկը հաջողությամբ ավարտվեց: Շու քագավորությունն իր տարածքով և ռեսուրսներով ամենավոքրն էր երեք թագավորությունների մեջ, սակայն չնայած այդ հանգամանքին՝ վարում էր ագրեսիվ արտաքին քաղաքականություն: Ինչ վերաբերում է Վեյ թագավորությանը, վերջինիս ռեսուրսային բազան թույլ էր տալիս ձևավորել առավել մեծաթիվ զորքեր: Վեյ թագավորության բանակը գրեթե մշտապես քանակական գերազանցու-

¹⁴ Տե՛ս **Шульга Д., Мерзликин А.**, «Вертоград полководца» Чжугэ Ляна на стыке дисциплин, Новосибирск, Омега-принт, 2016, էջ 36:

բյուն ուներ հակառակորդ բանակների նկատմամբ: Եվ միայն Չժուգե Լյանի հնարամտության շնորհիվ Վեյ թագավորությունը, չնայած իր գորքերի քանական գերազանցությանը, գրեթե միշտ ստիպված էր լինում պաշտպանվել: Միմա Ին՝ Վեյ թագավորության լավագույն զորահրամանատարներից մեկը, անգամ Չժուգե Լյանին պարտության մատնելուց հետո երբևէ չէր կարողանում զարգացնել իր հաջողությունը: Փոխարենը նա աշխատում էր ստեղծել պատային իրավիճակ և սպասել այն պահին, երբ Չժուգե Լյանի մոտ կավարտվեին գեներլի և պարենի պաշարները, և նա կնահանջեր առանց մարտի:

Չժուգե Լյանի հյուսիսային արշավանքները սովորաբար անհաջողությամբ էին ավարտվում հենց պարենամթերքի անբավարարության և ոչ թե մարտական պարտությունների պատճառով: Նշյալ հինգ արշավանքների ընթացքում Չժուգե Լյանի միակ ձեռքբերումը եղան Ուրու և Ինային շրջանները, ինչպես նաև Շուում ասպատան գտած Վեյ թագավորության հպատակները: Մակայն հարկ է նշել, որ չնայած ռազմական ձախողումներին՝ Չժուգե Լյանի գորքի կորուստները երբեք չեն գերազանցել գորքի ընդհանուր թվաքանակի (առավելագույնը եղել է 200000 մարդ) 5 տոկոսը, իսկ ռազմական կարիքների համար կատարված ծախսերը եղել են խիստ չափավոր¹⁵:

Չժուգե Լյանի կենսագրության և նրա կամ նրա մասնակցությամբ պլանավորած մարտերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ ոչ ստանդարտ իրավիճակներում նա ի վիճակի էր ընդունել արտասովոր որոշումներ: Մարտի դաշտում հակառակորդները, քանակապես նրան մի քանի անգամ գերազանցելով հանդերձ, շատ հաճախ անհաջողություն էին կրում, իսկ եթե անգամ հաղթանակ էին տանում, վախենում էին շարունակել և զարգացնել իրենց հաջողությունը:

Հաղթանակներ տանելիս Չժուգե Լյանը մշտապես աննշան կորուստներ էր ունենում: Նրա կողմից ռազմական տնտեսության հնուտ պլանավորումը նվազագույնի էր հասցնում բանակի ծախսերը, ինչը բարենպաստ տնտեսական իրավիճակ էր ստեղծում խաղաղ բնակչության շրջանում և մեծացնում էր այլ թագավորություններից մարդկանց ներհոսքը դեպի Շու: Չժուգե Լյանը հոգեբանական պատերազմների մեթոդների կիրառման կողմնակից էր: Առեղի ուշադրություն էր դարձնում կադրային խնդրին, շրջապատում էր իրեն

¹⁵ Տես Шульга Д., Мерзлякин А., 624. աշխ., էջ 37:

տաղանդավոր անձանցով, որոնք նրա մահից հետո անգամ շարունակում էին առաջնորդվել իր խորհուրդներով: Խաղաղ ժամանակ Չժուզե Լյանը պատրաստվում էր նոր պատերազմներին, պարտաճանաչորեն կատարում իր վրա դրված վարչական գործառույթները:

Հարկ է նշել, որ Չժուզե Լյանը հրաշալի ռազմավար էր: Նա չափազանց մեծ կարևորություն էր տալիս գորահրամանատարի անձնական որակներին և կարծում էր, որ գորապետերը սխալվելու իրավունք չունեն: Չժուզե Լյանը համակողմանիորեն քննության է առնում գորապետի կերպարը, հատկանիշները և գործունեությունն իր «Ջորապետի գանձարանը» աշխատությունում¹⁶: Այն բաղկացած է 50 գլուխներից, որոնք ընդգրկում են յոթ ոլորտ՝ գորապետի բարոյաէթիկական պատրաստության հարցեր, գորապետի և միապետի փոխհարաբերություններ, կադրերի ընտրության և պատրաստման հարցեր, գորապետի համար անհրաժեշտ հատկանիշներ, զինվորական կարգապահության հարցեր, ռազմական ռազմավարության վերաբերյալ գործնական խորհուրդներ և շրջապատող ժողովուրդների համառոտ բնութագրեր:

Աշխատության կեսից ավելին նվիրված է գորապետի պատրաստման հարցերին և նրան անհրաժեշտ հատկանիշների նկարագրմանը, քառորդ հատվածը՝ բանակի պատրաստման հարցերին, մյուս քառորդը՝ պատերազմելուն առնչվող մնացյալ հարցերին: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ Չժուզե Լյանն իր աշխատության մեջ կենտրոնանում է ռազմական գիտության, մասնավորապես՝ գորապետի պատրաստման և նրան անհրաժեշտ համալիր գիտելիքների վրա: Այդ աշխատության հիման վրա ներկայացնենք Չժուզե Լյանի վերաբերմունքը պատերազմին, պետության մեջ գորապետի դերակատարությանը, գորապետին ներկայացվող պահանջները և այլն:

Վերաբերմունքը պատերազմին: Չժուզե Լյանը չափազանց գգուշավորությամբ էր վերաբերվում պատերազմին: Նրա կարծիքով՝ ուժեղ բանակը և հմուտ գորապետն անհրաժեշտ են որպես զսպող գործոն, իսկ զինված ընդհարումը ներկայացվում է որպես անցանկալի միջոց. պետք է կարողանալ հաղթել կամ չպարտվել առանց պատերազմի: Չժուզե Լյանն իրեն նախորդած ռազմական տեսա-

¹⁶ Шу Чжугэ Лян, Чжугэ Лян биншу [诸葛亮。诸葛亮宾书。北京:北京 燕山出版社; Военная книга Чжугэ Ляна]. Пекин. Яньшань чубаньшэ, 2008:

բանների նման կարծում էր, որ պատերազմը պետք է լինի սրընթաց և երկար չտևի. «Հենց որ պատերազմը սկսում էր ձգվել, պարենի մատակարարումները դադարում էին, սովորական ժողովուրդը հայտնվում էր չքավորության մեջ և չարանում էր իր տիրակալի դեմ» (գլուխ 38)¹⁷:

Չորսպետի դերը պեղության մեջ: Չժուգե Լյանի հայացքները գորապետի և տիրակալի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ նման են Սուն Յըզիի մոտեցումներին, այն է՝ իր նշանակումից հետո գորապետը չպետք է կատարի տիրակալի հրամանները: Չժուգե Լյանը համեմատում է բանակը, որտեղ գորապետը լիակատար իշխանություն ունի, թևավոր վագրի հետ, և հակառակը՝ այն գորապետին, որ իշխանություն չունի, նույնացնում է ջրային վիշապի հետ, որը հայտնվել է գետում և երագում է օվկիանոսներ մվաճել¹⁸:

Պահանջներ գորապետին: Չժուգե Լյանը, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ մարդիկ տարբեր են և զանազան տաղանդների տեր, գորապետերին դասակարգում է ըստ նրանց հատկանիշների: Ըստ նրա՝ կա գորապետերի ինը հիմնական տեսակ՝ մարդասեր կամ մարդկային, արդար, պատշաճավոր, իմաստուն, վստահություններ չնշող, հետևակի գեներալ, հեծելազորի հրամանատար, քաջարի և մեծ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր տեղն ու կիրառությունն ունի պատերազմի ժամանակ: Նման մոտեցումը տարբերում է Չժուգե Լյանին իր նախորդներից, որոնք բավականին «սեղմ» բնութագիր էին տալիս «կատարյալ գորապետի» համար և ըստ անձնային հատկանիշների չէին տարբերակում: Չժուգե Լյանը կարծում էր, որ կատարյալ է այն գորապետը, որն իր մեջ համախմբում է մարդկային ամենատարբեր հոգեբանական տեսակների լավագույն հատկանիշները՝ անհրաժեշտ ռազմական գործին: «Մեծ գորապետ է նա, որ աշխատում է վերցնել այլ տաղանդավոր անձանց լավագույն հատկանիշները, հաշվի է նստում այլոց կարծիքի հետ, մեծահոգի է, բայց միևնույն ժամանակ՝ աներկբա իր որոշումներում, գործում է սրընթաց, բայց միևնույն ժամանակ՝ մտածված»¹⁹ (գլուխ 4):

Չժուգե Լյանը ռազմարվեստում «հոգեբանական մոտեցման»

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 26: Տես նաև **Шульга Д., Мерзликин А.**, «Вертоград полководца» Чжугэ Ляна на стыке дисциплин, Новосибирск, Омега-принт, 2016, էջ 113:

¹⁸ Տես **Шульга Д., Мерзликин А.**, նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 95:

կողմնակից էր: Նա կարծում էր, որ գորապետը պետք է լավ հոգեբան լինի: Նրա աշխատության մեջ նկարագրված են ինչպես այն իդեալները, որոնց պետք է ձգտի գորապետը, այնպես էլ այն տիպիկ սխալները, որ նա կարող է թույլ տալ խաղաղ ժամանակ: Չժուգե Լյանին նախորդած ռազմական տեսաբանները մարդկային բնույթին առնչվող այսօրինակ հարցերին չէին անդրադարձել, ուշադրություն չէին դարձրել այնպիսի հատկանիշների վրա, ինչպիսիք են հպարտությունը և ժլատությունը: Մինչդեռ Չժուգե Լյանը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր մարդու մեջ և՛ բարին կա, և՛ չարը, և կախված իրավիճակից՝ կարող է երևան գալ կա՛մ մեկը, կա՛մ մյուսը:

Չժուգե Լյանի աշխատության մեջ, ի տարբերություն ռազմարվեստին մվիրված չինական ավելի վաղ աշխատությունների, ներկայացվում են կատարյալ գորապետին անհրաժեշտ հատկանիշները, որոնք հնարավոր է զարգացնել ուսուցման արդյունքում: Դրանք են **հինգ տաղանդները**²⁰ (թշնամական գորքերի գորաշարժերի վերլուծության հնարավորություն, ճիշտ հարձակվելու և նահանջելու կարողություն, պետության բոլոր ուժեղ և թույլ կողմերի իմացություն, տարվա եղանակների փոփոխությանը զուգահեռ մարտական գործողությունների վարման կարողություն՝ ուշադրություն դարձնելով մարդկային գործոնի վրա, գետերի, լճերի և լեռնանցքների անցման դժվարությունների իմացություն), **չորս պահանջները**²¹ (կարողությամբ և խորամանկությամբ հաղթելու ընդունակություն, հեռատեսություն-խորաթափանցություն, դժվարին իրավիճակներում հանգստության պահպանման կարողություն, մարտիկներին համախմբելու ընդունակություն) և **հինգ առաքինությունները**²² («բարոյական մաքրությունն ընդունակ է ոգեշնչել սովորական ժողովրդին», «որդիական ակնածանքը և հարգանքն ավագների նկատմամբ ընդունակ են դարերով վատավորել մարդուն», «հավատարմությունը երդմանը կօգնի ձեռք բերել բազմաթիվ ընկերներ», «ապագան տեսնելու կարողությունը թույլ կտա հաշվի նստել մարդկանց հետ», «քո հետևից տանելու կարողությունը կօգնի հասնել նշանավոր արդյունքների»):

²⁰ Տես **Чжугэ Лян**, Чжугэ Лян биншу [诸葛亮。诸葛亮宾书。北京: 北京 燕山出版社; Военная книга Чжугэ Ляна]. Пекин. Яньшань чубаньшэ, 2008. էջ 109: Տես նաև **Шульга Д., Мерзликин А.**, նշվ. աշխ., էջ 97:

²¹ Տես նույն տեղում:

²² Տես նույն տեղում, էջ 114: Տես նաև **Шульга Д., Мерзликин А.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

Չժուգե Լյանն իր աշխատությունում առաջ է քաշում 15 կանոն²³, որոնց հետևելու դեպքում գորապետը պարտություն չի կրի:

1. Նախքան ծրագրեր կազմելն անհրաժեշտ է իմանալ հակառակորդի մտադրությունների մասին:
2. Պետք է մանրակրկտորեն ուսումնասիրել թշնամուն և ամեն ճանապարհով փորձել տեղեկություններ ձեռք բերել նրա մասին:
3. Միշտ լինել արի և չհանձնվել անգամ թշնամու քանակական գերազանցության պարագայում:
4. Լինել անկաշառ և արդարամիտ:
5. Պատժել արդարորեն:
6. Աննկուն տանել պարտությունը:
7. Անհրաժեշտ է լինել մեծահոգի և հանդուրժող ենթակայների հանդեպ:
8. Միշտ պահել խոստումները և ավարտին հասցնել խոստացված գործերը:
9. Հարգալից վերաբերվել և պահպանել վարվեցողության բոլոր կանոնները իմաստուն մարդկանց հետ շփվելիս:
10. Հստակ տարբերել բարին և չարը, չհավատալ ստոր մարդկանց խաբեություններին:
11. Հետևել ինքդ քեզ և չկատարել գործեր, որոնք հակասում են բարոյական նորմերին:
12. Լինել մարդկային, լավ վերաբերվել ենթակայների հետ:
13. Կատարել ծառայողական բոլոր պարտականությունները և պատրաստ լինել զոհաբերել սեփական կյանքը հանուն պետության:
14. Խիստ հետևել սեփական պարտականություններին, իմանալ չափը և չգերազանցել լիազորությունները:
15. Մշտապես վերանայել ծրագրերը, ձգտել իմանալ թշնամական իրադրության մասին:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ նշենք, որ կասկածից վեր է, որ Չժուգե Լյաննի այս աշխատությունն իր ժամանակաշրջանի հռչակավոր փաստաթղթերից մեկն է թե՛ իր փաստացի, թե՛ խորքային հայեցակարգային բովանդակությամբ: Մեծ ռազմավարի անունն իր

²³ Տես *Чжэцэ Лян*. նշվ. աշխ., էջ 74: Տես նաև **Шульга Д., Мерзлякин А.**, նշվ. աշխ., էջ 105:

նշանակալի տեղն ունի չինական հասարակական գիտակցության, մշակույթի և պատմության, իսկ նրա «Չորսպետի գանձարան» աշխատությունը՝ ռազմարվեստի տեսության մեջ: Եվ չնայած անցած տասնութ դարերի ընթացքում պատերազմները փոխել են իրենց բնույթը, իսկ ռազմական գիտությունը՝ շեշտակի զարգացում ապրել, չինացի մեծանուն զորավարի ռազմարվեստն առ այսօր շարունակում է ուսանելի լինել և ոգեշնչման աղբյուր մնալ մերօրյա զորականների համար:

Բանալի բառեր - *Չժուզե Լյան, չինական ռազմարվեստ, պարերազմ, ռազմավար, ռազմական գիրություն*

СЕРОБ БАЗИКЯН - ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ЧЖУГЭ ЛЯНА

В статье представлены жизнь и деятельность великого китайского полководца, государственного деятеля, военного теоретика и стратега Чжугэ Ляна (3-ий век н.э.). Путем анализа боевого пути Чжугэ Ляна, показано новаторство боев, проведенных или спланированных полководцем. На основе военно-философского трактата «Вертоград полководца» представлены основные положения военного искусства и военной теории Чжугэ Ляна.

Ключевые слова: *Чжугэ Лян, военное искусство Древнего Китая, война, стратег, военная наука*

SEROB BAZIKYAN - MILITARY ART OF ZHUGE LIANG

The current article reflects on the life and deeds of one of the greatest Chinese commanders, statesmen and strategist Zhuge Liang (III century). Analyzing the military career of Zhuge Liang, the author shows the novelty in battles organized or accompanied by the commander. Based on the military-philosophical tractatus “Jiang Yuan” (“The Vineyard of General”), the author presents the main points of Zhuge Liang’s military art and warfare theory.

Key words: *Zhuce Liang, Ancient Chinese Military Art, strategist, Military science*

Բովանդակություն

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աննա Բաբայան

«ԽՈՋԱԼՈՒԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ»
ԱԴԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՖԻ ՇՈՒՐՋ..... 3

Անուշ Ամիրբեկյան

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՋԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ԸՆԹԱՅՔԸ 1991 Թ. ՀՈՒՆԻՍԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ 1992 Թ. ՄԱՅԻՍ 22

Էրիկ Դավթյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ՀԱՄԵՄՏԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ. ԲԱՑԱՏՐԵԼՈՎ
ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 37

ԲԱՆԱԿ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արծրուն Հովհաննիսյան

ԱԹՄ-ՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԴԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒՄ..... 49

Սերոբ Բազիկյան

ՉԺՈՒԳԵ ԼՅԱՆԻ ՌԱԶՄԱՐՎԵՍՏԸ..... 70

Էդգար Էլբակյան

ՊԲ 23524 ՉՈՐԱՄԱՍԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 2016 Թ.
ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ 84

Վլադիմիր Պողոսյան

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՉՈՐՐՈՐԴ
ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆ ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՄԱՐՏԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐԵՐԻՆ 93

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԵՎ ԳԼՈՔԱԼ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐ

Վարուժան Գեղամյան

«ՆՈՐ ՌԵԻՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ». Ռ. Թ. ԷՐԴՈՂԱՆԻ ԱՆՉԻ
ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ..... 101

Վիկտոր Բոչարով
 ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.
 ՆՈՐ ՀՈՐԻՉՈՆՆԵՐ 112

Էդգար Էյբսկյան
 ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԵՏ
 «ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԱՐՆԱՆ» ՀԱՄԱՇԱՐՈՒՄ 118

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ալվինա Աղաբաբյան
 ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
 ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՍԱՄՈՒԼՈՒՄ..... 141

Սամվել Մարտիրոսյան
 ԱԴԻԲԵՋԱՆԻ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՀԱՔԵՐԱՅԻՆ
 ՆԵՐՈՒԺԻ ՄԱՍԻՆ 165

Գավիթ Ջամալյան
 ԱԴԻԲԵՋԱՆԻ ՀԵՏ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ.
 ՃՇԳՐԻՏ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԻ
 ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ 171

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՀ ԼԱԲՈՐԱՏՈՐԻԱ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄՏՐԱՏԵՔ

*Տարեկան ամփոփիչ հանրապետական գիրաժողովի
հոդվածների ժողովածու*

1(1)

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Աղաբաբյանի
Սրբագրումը՝ Ա. Աղաբաբյանի

Տպագրված է «ՄԻՍՄԱ» ՍՊԸ-ում:
ք. Երևան, Հանրապետության 49, 7/1

Ստորագրված է տպագրության՝ 18.07.2018:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 11.25:
Տպաքանակը՝ 150:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am